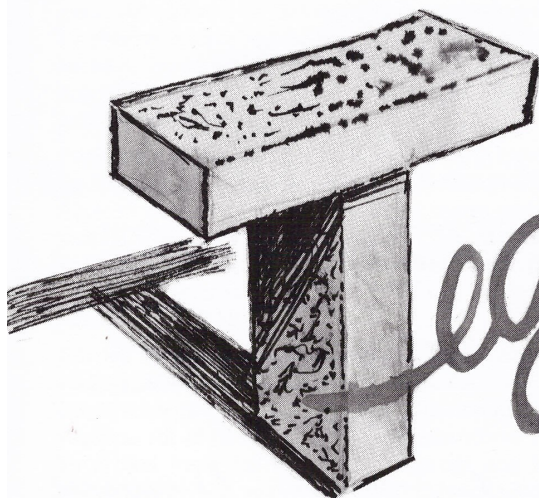

tegelbruket

TEGLET FRÅN KNIVSTA

Här i Uppland kan själva marken vara ett utmärkt byggnadsmaterial. Blandar man lite sand, kalk, vatten och kanske lite sågspån i den styva lera som en gång utgjort havsbotten, så kan man av denna bränna det bästa tegel.

Att människorna tidigt fick upp ögonen för den uppländska lerans användbarhet till tegeltillverkning vittnar inte minst de medeltida kyrkorna om, som helt eller delvis är uppförda i tegel. Ett bra exempel på teglets användning genom tiderna är Skokloster. Där ligger intill varandra den medeltida tegelkyrkan, det stormaktstida tegelslottet och tegelladugården från slutet av 1800-talet, den som senare byggts om till restaurang.

Visst kunde det förekomma att bönderna brände sitt eget tegel till husbehov, men oftast var nog den odlade marken för värdefull för att offras på lertag. Det var istället vid godsens och de stora gårdarnas där det fanns bättre tillgång både på mark och arbetskraft som kunde avvaras jordbrukets behov, som tegelbruken kunde växa upp.

Från början var produktionen vid många tegelbruk på godsens kring Mälarstränderna endast avsedda för att täcka det egna behovet. Men redan under 1700-talet uppstod på flera håll tegelbruk som också kunde sälja sin produktion. Stockholm var då en självklar marknad, dessutom lätt att nå sjövägen med skutor och prämar. Stora kvantiteter tegel gick åt till den växande staden, där det för eldfarans skull var förbjudet att bygga trähus.

I början av 1800-talet var över 90% av tegelbruken knutna till godsens. De allra flesta bruken var små och endast inriktade på den lokala marknaden. De drevs dessutom säsongsmässigt.

Under hösten grävdes leran upp. Den breddes ut så att den skulle frysa sönder under vintern, för att sedan under våren vara enklare att bearbeta. Då ältades leran och blandades med sand för att förhindra sprickbildning under torkningsperioden. Till ältningen användes en sk lerbråka som såg ut som en stor tunna. I denna satt knivar på en axel som drevs runt med hjälp av en häst- eller oxvandring. Under sommaren slogs sedan leran för hand med hjälp av enkla träformar till t ex murtegel. Därefter fick leran torka i en speciell torklada tills fram emot hösten då den brändes i tegelugnen.

De vanligaste tegellerorna är styva eller mycket styva postglaciära leror. Det är viktigt för lerans formbarhet och teglets hållfasthet att lerhalten är den rätta i råmaterialet. Det får inte innehålla några humusrester, så lera måste tas från åtminstone en meters djup under markytan.

Färgen på teglet är beroende på lerans kemiska sammansättning. Bränns teglet med ett överskott av luft blir produkten röd eller ljusröd. Finns det däremot ett underskott av luft blir teglet mörkrött eller t o m blåsvart. Använder man de mägelleror som innehåller en stor mängd kalk blir brännfärgen gul.

Ledinge tegelbruk

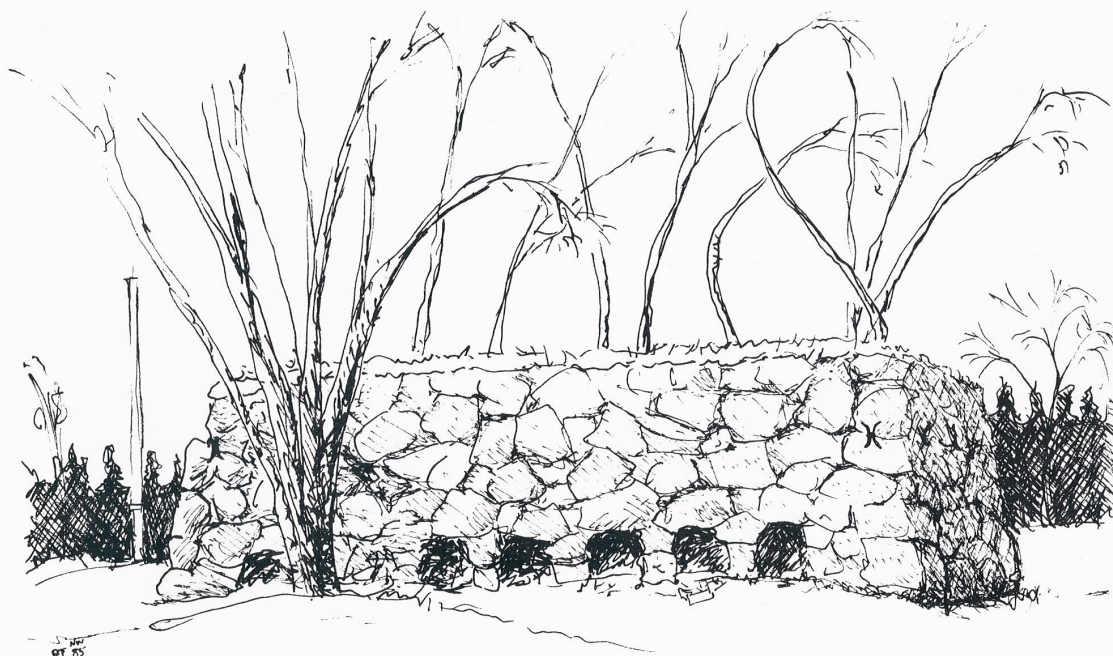
I Storåns dalgång fanns flera mindre tegelbruk under 1800-talet. I Lagga låg ett bruk på Morby bys ägor. Trots att detta lades ned på 1870- eller 1880-talet så lever ännu namnet "Tegelbruket" kvar, nu som namnet på en gård som ligger strax öster om motorvägen. I Husby-Långhundra fanns de tre tegelbruken Mälsta, Stenby och Åby i drift under olika perioder under 1800-talet.

Här i Knivsta vittnar ännu ruinen av en tegelugn i en hage vid Ledinge om det gårdstegelbruk som baron von Paykull lät anlägga på 1820-talet och som var i drift ända till år 1907. På en karta över Ledinge från 1871 i Brandförsäkringsverkets arkiv finns detta tegelbruk utritat med alla sina byggnader. Tyvärr går det inte nu att med exakt-het säga vad de olika byggnaderna haft för funktioner. Men förutom tegelugnen torde det ha varit en torklada och kanske också hus för lerbråkan och tegelslageri. Alldeles invid landsvägen ligger ännu ett hus som enligt uppgift bla skall ha använts för att härbärgera de säsong-arbetande tegelbruksarbetarna.

Själva tegelugnen är gjord av gråsten. I nedre delen av ugnens långsidor finns eldningshål, åtta på vardera sidan, som leder in till brännkammaren. I ugnens ena gavelvägg finns en öppning som användes vid in- och uttagning av teglet.

Vid ugnar av den typ som finns i Ledinge tog en bränningsomgång cirka tre veckor. Ett par dagar gick åt för att få upp rätta temperaturen på ungefär 900 grader, två veckor tog själva tegelbränningen och ett par, tre dagar tog avsvälningen.

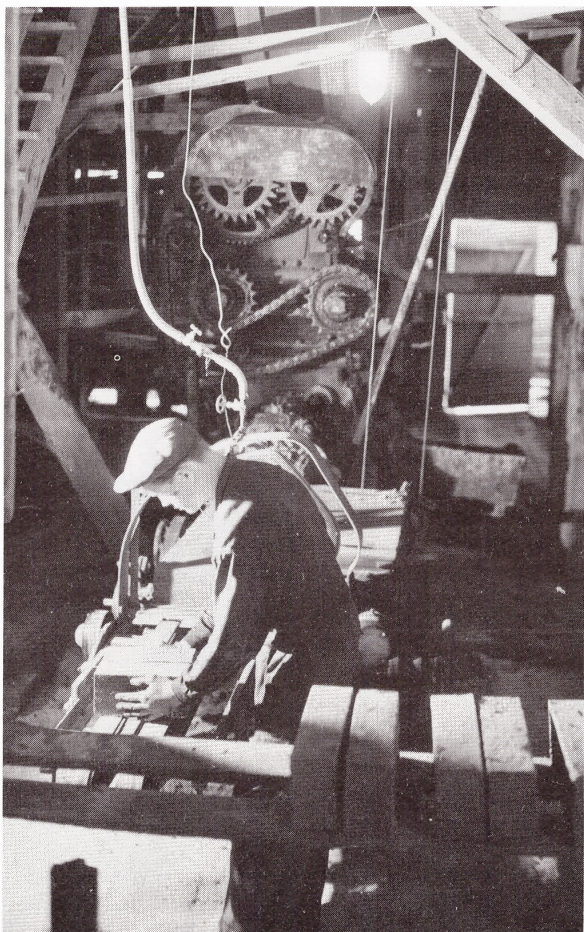
Forts på sid 26

Den gamla tegelugnen vid Ledinge är byggd av huggen gråsten och har haft ett tegelmurat valv som med tiden ramlat in. I ugnen har efter hand en liten skog med björkar vuxit upp.

1

2

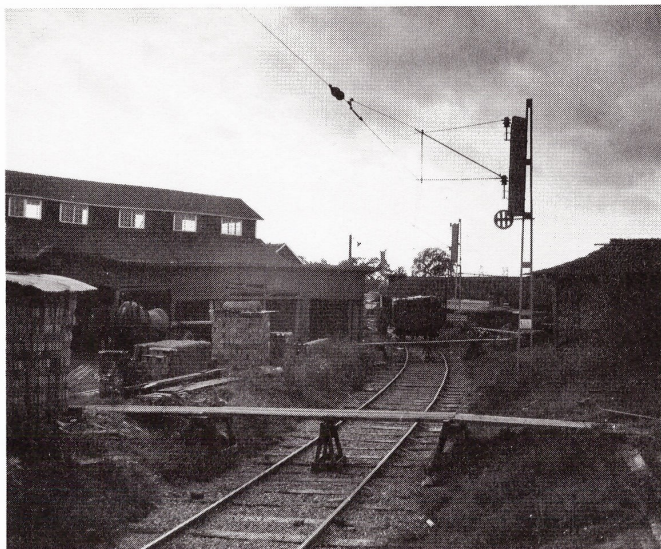
3

1. Tegelbrukets lertag i Knivsta 1948. På grävmaskinen med paternosterverk står E P Karlsson och vid lervagnen där bakom står tegelmästare Gösta Jönsson. I bakgrunden där korna går och betar ligger idag det moderna sågverkets timmersorteringsanläggning. (Alla fotografier från Knivsta Sägverks arkiv.)

2. Tegelformningsmaskinen pressar leran till en sträng som sedan skärs till tegelstensformat med hjälp av tunna ståltrådar. Den sk fräntagaren heter Gunnar Jönsson och hans uppgift är att lägga murtegel på latorna i förgrunden.

3. Reparatör E P Karlsson vid bortsättningsvagnen för murtegel som skall torka innan det är dags för bränningen.

4. Efter torkning lastar inskjutarna teglet på kärror och kör det till ugnen. Här sätts teglet in i en del av ringugnen. Samtidigt sker i en annan del av ugnen förvärmningen, i en tredje zon bränningen, i en fjärde avsvälningen och i en femte uttagning av det färdigbrända teglet. Elden behöver således aldrig släckas utan eldhärden flyttas istället runt i ugnen.

5

5. Ett stickspår gick in på tegelbruksområdet. Här skedde lastning av de färdiga tegelprodukterna på godsvagnar. Med tiden gick dock allt större del av produktionen med lastbilstransporter direkt till de olika byggarbetsplatserna som ofta låg i Stockholmsområdet.

4

Per säsong kunde man hinna med ett par bränningsomgångar. En årsproduktion från en sådan ugn översteg inte 100 000 tegel.

I denna sk periodiska tegelugnen gick det åt stora mängder bränsle. Den ojämna värmefördelningen i ugnen gjorde att en relativt stor del av teglet blev av sämre kvalitet. Detta märks inte minst på de stora mängder av kasserat mur- och taktegel som ligger som fyllnadsmassor i backarna kring Ledinges tegelugn.

Knivsta Tegelbruk

Byggandet i städerna ökade kraftigt under senare delen av 1800-talet. Tegelproduktionen måste öka för att möta efterfrågan och därmed fick också ny teknik införas. Tegellera började bearbetas och slås med maskinkraft och en ny typ av ugn, den sk ringugnen kom i bruk. Den hade konstruerats i Tyskland på 1850-talet och kom till de skånska tegelbruken på 1870-talet. Ugnen hade betydligt större kapacitet och var mer bränslebesparande genom att den kunde eldas kontinuerligt till skillnad från de tidigare periodiska ugnarna.

Men som det brukar gå när man inför ny teknik var det de små bruken som fick stryka på foten. De gamla herrgårdsbruken ersattes med större enheter som klarade de stora investeringarna i de nya ringugnarna och den övriga maskinella utrustningen. Här i orten lades det gamla tegelbruket i Ledinge ned 1907, som tidigare nämnts. I stället tillkom vid samma tid det nya och efter dåtida förhållanden moderna tegelbruket invid sågverket som anlagts vid sekelskiftet i Knivsta.

Efter några bolagsombildningar fick industrin namnet Lundqvist & Huddén Tegel- och Trävaru AB år 1917.

Lokaliseringen av det nya tegelbruket intill sågverket och järnvägen var väl uträknad. Sågavfallet som användes till bränsle i tegelugnen kunde man få så att säga gratis från sågverket och järnvägen förenklade transporterna av de färdiga tegelprodukterna.

På 1940-talet bestod produkten av cirka 70% murtegel, 20% taktegel. Den övriga produktionen bestod av textäckdiktningrör.

1950-talet var ett besvärligt decennium för de uppländska tegelbruken, ett efter ett lades de ner. Knivsta tegelbruk var i drift fram till 1956. Så småningom revs också tegelbruksbyggnaderna och nu har spåren efter den halvsekelånga verksamheten i det närmaste helt utplånats. Men var lertaget var beläget anar man ännu. Det är där björkslyet breder ut sig mellan järnvägen och det moderna sågverkets sorteringsanläggning.

Mer om tegelbrukets och sågverkets historia står att läsa i Magazinet, årgång 1976, i en artikel av den nu bortgångne Martin Jansson som i många år arbetade på Lundqvist & Huddéns.

Den livfulla berättelsen Hotell Tegelugnen som återges här nedan, är hämtad ur årsboken Kyrka, hem och bygd från år 1949. Författaren Gösta Jönsson var i många år tegelmästare vid bruket.

Per Thunström

De rälsgående vagnarna med tegellera drogs från lertaget in till själva tegelbruket med ett litet ellok. De stora byggnaderna i bakgrunden är torkklador för råtegel.